

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

**BÉL MÁTYÁS „NOTITIA HUNGARIAE NOVAE...”
CÍMŰ MŰVÉNEK KELETKEZÉSTÖRTÉNETE ÉS
KÉZIRATAINAK ISMERTETÉSE**

Tóth Gergely

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Történelemtudományok Doktori Iskola
Kora újkori magyar történeti program
Témavezető: Dr. Kalmár János egyetemi docens

Budapest, 2007

1. Bél *Notitiájának* keletkezése. A disszertáció célkitűzései. Az eddigi kutatás eredményei

Bél Mátyásnak (1684–1749), a kiváló történésznek és földrajztudósnak a legnagyobb vállalkozása Magyarország enciklopédikus igényű történeti-földrajzi ismertetése volt. A címben legalábbis e két jelző, a “történeti” és a “földrajzi” szerepel (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*), de a vármegyék szerinti feldolgozás nem nélkülözi a néprajzi, művelődéstörténeti, irodalomtörténeti megközelítéseket sem, nem beszélve az igen komoly egyháztörténeti, genealógiai, oklevéltani, címertani stb. kutatásokról. Bél abban különbözik több kortársától, hogy ő a nagyszabású terveit – ha rajta kívül álló okok miatt nem is maradéktalanul – de meg tudta valósítani: művének kinyomtatott kötetei tanúsítják rendkívüli tehetségét és szorgalmát, univerzális látásmódját, kiváló stílusát. A megjelent kötetekből az is kiderül, hogy a tematikus sokszínűség ellenére a vármegyeleírások egységes és világos szerkezetűek, a témák sorrendje mindig ugyanaz. Természetesen mindehhez szervezett adatgyűjtésre volt szükség: Bél kérdőívek útján, részben ismerősei és volt tanítványai, részben fizetett munkatársa segítségével szerzett információkat az ország népéről és településeiről, Trencsén vármegyétől egészen a Temesi Bánságig. A mű elkészítését azonban több tényező is hátráltatta. Mivel Bél evangélikus lelkész volt, a hivatalos hatóságok éberrel figyelték munkáját. A Magyar Udvari Kancellária kezdettől fogva ellenőrizte a leírásokat, míg a vármegyei hatóságokat valószínűleg maga Bél vonta be a munkába, mivel szerette volna őket együttműködésre, a szövegek javítására és kiegészítésére bírni. Ám ez súlyos hibának bizonyult, mivel az ilyen feladatra tökéletesen alkalmatlan vármegyei közgyűlések sokszor évekig visszatartották a kéziratokat, s ezzel megakasztották Bél művének megjelentetését. Így csak 11 vármegye leírása jelent meg nyomtatásban (Szepes vármegye leírása Bél 1723-as tervezetében, a *Prodromus*-ban, a másik tíz leírás pedig a *Notitia* öt kötetében), a többi 37 vármegyeleírás és a jászkun kerületek leírása kéziratban maradt, számos levéltárba, gyűjteménybe szétszórva.

A *Notitia* kutatásának állása sajátos képet mutat. Egy-két komolyabb igényű kiadványon kívül ugyanis a vármegyeleírások fordításai és az azokhoz fűzött előszók alkotják Bél országleíró művének “szakirodalmát”. Ez önmagában még akár öröndetes is lehetne, hiszen ezáltal a *Notitia* jelentős része hozzáférhető lett magyar (és részben szlovák) fordításban a nagyközönség előtt is. Ám amellet, hogy e fordítások néhány kiadás kivételével nem tartalmazzák az eredeti latin szöveget – noha kéziratos mű esetében ez elvárható lenne –, a készítőik gyakran nem a megfelelő kéziratos példány alapján készítettek rossz fordításokat, teljesen érdektelen bevezető tanulmányok kíséretében. A nem megfelelő kéziratok kiválasztása amiatt van, hogy e kiadások nélkülözik a vármegyeleírások kéziratának alapos filológiai vizsgálatát, noha erre is nagy szükség lenne, hiszen a leírások a többszöri javítgatás, ellenőrzés miatt több, nem azonos tartalmú és korú példányban maradtak fenn, amelyek közül értelemszerűen a legkésőbbit kellene lefordítani. Ugyancsak általában elmondható, hogy e kiadványok készítői nem voltak tekintettel a *Notitia* egyéb részeire, noha Bél sokszor utal a leírásokban más leírásokra, mondván, hogy “ezt ott már kifejtette”.

Vagyis elmondható, hogy Bél nagy művének elaprózott, alkalmoszerű megjelentetése – néhány kivételtől eltekintve – teljesen rossz irányba – avagy *rossz irányból* – halad előre. A “gyors hasznosítás” reményében sorra jelennek meg a részfordítások, noha jelentős részben még hiányoznak az alapok, vagy ha meg is vannak, ezeket a leírások fordítói nem használják fel. A hiányzó alapokon – s egyben **disszertációnk célkitűzésein** – a következőket értjük:

I. A Notitia teljes kéziratosszerű anyagának és a kapcsolódó dokumentumoknak az összegyűjtése, rendszerezése

II. Ez alapján az egyes vármegyeleírások keletkezéstörténetének összeállítása, a legkésőbbi és a legteljesebb példányok megállapítása

III. Ez alapján a teljes Notitia keletkezéstörténetének elkészítése, későbbi célként a Notitia eredeti szövegének megjelentetése

Ezeket az egymásra épülő “lépcsőket” tűztük ki célul disszertációnkban magunk elé, mivel nyilvánvaló, hogy egy ilyen típusú vizsgálatnak kell(ett volna) megelőznie a egyes vármegyeleírások – eredeti szöveggel való – megjelentetését, lefordítását.

Ami az első lépcsőt illeti, e téren, vagyis a kéziratok összegyűjtését tekintve a korábbi kutatás már jelentős lépéseket tett. Szelestei N. László nevét kell kiemelnünk, aki Bél kéziratosszerű részének katalógizálásával (*Bél Máttyás kéziratosszerű hagyatékának katalógusa. Bp. 1984.*), valamint Bél óriási korrespondenciájának kiadásával (*Bél Máttyás levelezése. Bp. 1993.*) a pozsonyi tudós életművének kutatásához a két legfontosabb munkát jelentette meg.

A második lépcső tekintetében, vagyis az egyes vármegyeleírások keletkezésének feltárása esetében csak néhány pozitív példát tudunk említeni. Lukács Károly eredményesen vizsgálta Somogy, Veszprém és Zala vármegye leírásának létrejöttét, és az egyes kéziratosszerű példányokat (1943). Komoly kutatómunka előzte meg Csongrád és Csanád (1984), Békés (1993) és Esztergom vármegye (2001) leírásának magyar fordításban való megjelentetését, bár ezek sem mentesek a tévedésektől, hiányosságoktól. Szintén gondot fordítottak a kiadók a keletkezéstörténet kutatására Sopron vármegye leírásának kétnyelvű megjelentetésekor (2001–2006) – ez utóbbi kiadvány elkészítésében mi is részt vettünk (l. 4. fejelet *Bibliográfia* nr. 1–3.).

Végül a harmadik lépcső, vagyis a teljes *Notitia* keletkezésének kérdésében is születtek jelentős munkák – igaz, ezek nem a teljes kéziratosszerű anyag vizsgálata alapján készültek, így nem is teljes értékűek. Meg kell említeni a modern Bél Máttyás-kutatás “origóját”, Haan Lajos Bél Máttyásról szóló akadémiai székfoglalóját (1879). Szintén nagyon fontosak Wellmann Imrének Bélről és a *Notitiáról* szóló nagyszerű értekezései, amelyben Bél tudományos elképzeléseire, mozgásterének korlátaira, vállalkozása részleges kudarcának okaira világít rá (1979, 1984). Zombori István ugyancsak értékes tanulmányában (1984) főként a *Notitia* lehetséges mintáinak kérdését, illetve Bél munkamódszerét vizsgálja. Végül itt kell állnia Szelestei N. László kandidátusi értekezésének is a 18. századi magyarországi irodalom- és tudományszervezési törekvésekről, ahol a Bélről szóló fejezetben leginkább a tudós által megszervezett “második vonalat”, vagyis a Bélnek adatokat szolgáltató, barátokból, kollégákból álló “hátországot”, és a *Notitia* elkészítésének történetét vizsgálja (1989). E fenti műveket, és a *Notitiával* foglalkozó teljes szakirodalmat – benne lehetőség szerint a szlovák szakirodalmat is – nagymértékben felhasználtuk munkánk során. Emellett a *Notitia* keletkezésével kapcsolatban már mi is több tanulmányt és egyéb munkát publikáltunk (l. 4. fejelet *Bibliográfia*).

2. A kutatott források és gyűjtemények

Az első és legfontosabb lépésnek tehát a Bél által hátrahagyott és a *Notitia*-val kapcsolatos kéziratok anyag összegyűjtését, felmérését tekintettük. Ez nem volt könnyű feladat, mert, mint utaltunk rá, Bél kéziratok hagyatéka több gyűjteménybe szóródott szét. Az alábbiakban e gyűjteményekről és az ott végzett kutatásainkról nyújtunk tájékoztatást.

A hagyaték legnagyobb részét Batthyány József kalocsai érsek vásárolta meg Bél özvegyétől 1769-ben, amely hosszas hányattatás után az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban talált végleges elhelyezésre. Ebben a gyűjteményben található meg a kéziratban maradt vármegyeleírások példányainak legnagyobb hányada, az egyéb iratokkal (adatgyűjtések, levelezés stb.) együtt. A kéziratok – hála a Szelestei-féle katalógusnak – jól kutathatók, s ami a levelezést illeti, meg is jelentek. E gyűjteményben kutattunk a legtöbbet.

Szintén elég nagy számú Bél-kéziratot őriz az Országos Széchényi Könyvtár. Itt is található számos eredeti vármegyeleírás-fogalmazvány, valamint igen sok 19. századi másolat, nagyjából Gyurikovits György jogtudós (1780–1848) jóvoltából, aki főleg az esztergomi példányokról készített újabb tisztázatok. Megjegyzendő, hogy e 19. századi másolatokat nem lehet teljes egészében mellőzni, ugyanis sokszor ismeretlen szövegállapotot tükröznek, vagyis valamilyen eredeti – Bél korában íródott –, de később elveszett kézirat példányról készültek. Ezért e Gyurikovits-féle másolatokat és az egyéb kései másolatokat is megvizsgáltuk, s ahol bebizonyosodott, hogy ismeretlen eredetiről készült, felhasználtuk és beillesztettük a vonatkozó vármegyeleírás keletkezéstörténetébe.

A harmadik legfontosabb gyűjtemény a *Notitia* szempontjából a pozsonyi Líceumi Könyvtár, vagyis az egykor Bél által vezetett evangélikus iskola bibliotékája. Itt kizárólag Bél nyomtatásban is megjelent munkáinak a piszkozatai, munkapéldányai lelhetőek fel, így a vármegyeleírásokból is csak azok, amelyek aztán a *Prodromus*-ban, illetve a *Notitia* öt kötetében napvilágot láttak. Valószínű, hogy Bél maga hagyta a líceumra a már kinyomtatott munkáinak kéziratait. Mindazonáltal e dokumentumok is nagyon fontosak a keletkezéstörténet, így a munkatársak, a művek szerzősége, készítésének ideje stb. szempontjából – itt jegyezzük meg, hogy természetesen a nyomtatásban megjelent 11 vármegyeleírás keletkezéstörténete is kutatásunk tárgyát képezi, hiszen ezáltal lesz teljes a kép. Emellett találtunk itt egy, a *Notitia* elkészítése szempontjából valóságos kincsnek számító, 1732. júl. 9-én kelt levelet, illetve annak fogalmazványát: ebben Bél azt írta meg a Helytartótanácsnak – vagy éppenséggel a magának a helytartónak, Lotharingiai Ferencnek –, hogy az egyes vármegyeleírásokkal éppen hol tart. Ebben a gyűjteményben a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj támogatásával kutattunk, és az ott fellelhető anyagot katalógus formájában közzétettük (l. 4. fejelet *Bibliográfia* nr. 4.).

A Ráday Gyűjteményben azok a kéziratok találhatóak, amelyeket Bél juttatott el fiához, Bél Károly Andrásához, majd annak halála (1782) után árverésen vette meg őket Ráday Gedeon. Ezek főként a *Notitia* meg nem valósult „természetráji könyvének” kéziratok voltak, köztük a *De re rustica Hungarorum* című, igen értékes munka. E kéziratokat, vagyis a *Notitia* Bél által később mellőzött részmunkálatait is megvizsgáltuk, illetve rendszereztük dolgozatunk 2. fejezetében.

A Magyar Országos Levéltárban is van néhány Bél-kézirat. Ezeket a jeles történész, Kollár Ádám Ferenc vásárolta meg Bél özvegyétől még 1762-ben. A kéziratok főként a történeti adatgyűjtést tartalmazzák. Ez az iratanyag Kollár halála után előbb a bécsi Staatsarchivban lett elhelyezve, majd a Magyar Országos Levéltár kapta meg 1926-ban. Értékes gyűjtemény: amellet, hogy Bél egyik segítőjének személyét – jelesül

Czemanka Andrásét – ez alapján sikerült azonosítanunk, van az itteni darabok között néhány autográf Bél-kézirat is.

Kutattunk emellett a megyei levéltárakban is, mivel Bél 28 vármegye leírását – mint fentebb jeleztük – a Helytartótanácon keresztül elküldte a vármegyéknek ellenőrzésre, kiegészítésre (illetve 26-ot, kettőt pedig a kormány szerv segítségével kapott vissza). A vármegyei közgyűlések jegyzőkönyvei, illetve a közgyűlési iratok sok információt nyújthatnak a kéziratok keletkezéstörténetére: ha ugyanis fennmaradtak a megyeiek által készített kiegészítések, javaslatok, azok segíthetnek a vármegyeleírás példányainak beazonosításában, sorrendbe állításában. Sőt, néhány esetben a vármegyeiek másolatot készítettek az iratról (Baranya, Somogy, Szabolcs), amelyeket sikerült megtalálnunk. Ezért ahol volt hivatalos vármegyei ellenőrzés, ott megtekintettük a közgyűlési jegyzőkönyvek vonatkozó részét.

3. Kutatásaink eredményei

Dolgozatunk legfontosabb eredményének tartjuk a kéziratok összegyűjtését (első lépcső), illetve azt, hogy elkészítettük a *Bél által vizsgált 48 vármegye – valamint a jászkun kerületek – leírásának, vagyis a Notitia minden egyes részének a keletkezéstörténetét* (második lépcső). Ezt a következőképpen valósítottuk meg. Elsőként családfán ábrázoltuk a leírás meglévő és elveszett példányainak, valamint a kapcsolódó dokumentumoknak, eseményeknek (adatgyűjtések, levelek, ellenőrzések) az egymáshoz való viszonyát. Majd szövegesen is ismertettük az adott leírás rekonstruált keletkezéstörténetét: kik segítettek, kik látták a leírást, mi volt a kifogása a hatóságoknak stb. Majd tételesen ismertettük a kéziratoskat, a családfán kapott betűjelek szerint. Végül összefoglaló adatok címén a lényeges információkat megismételtük: ezek között azt is, hogy mi a legkésőbbi, legteljesebb – tehát a szövegkiadás alapját képezendő kéziratos.

A részletes vizsgálat felől haladtunk a *Notitia* egységes, átfogó vizsgálatára felé: a vármegyei szerinti vizsgálat ugyanis a teljes mű keletkezésének elemzéséhez is alapot adott. Elsőként a *Notitia* előzményeit vizsgáltuk: konkrét példákkal bizonyítottuk a német államismeret hatását Bél művére, a szakirodalom által korábban felvetett hazai előzmények esetében pedig kimutattuk, hogy csupán tartalmi, de nem szerkezeti átvételekről van szó. Majd a *Notitia* első terveit, fokozatos formálódását vizsgáltuk meg. Bél eredetileg külön fejezeteket akart írni Magyarország természetrajzi viszonyairól, korai történetéről (egészen vissza a szkítákig), vagy éppen mezőgazdaságáról, s bár e tervek később nem valósultak meg, kéziratosban sok fejezet elkészült. E fejezeteket és kéziratoskat táblázatban rendszereztük. Ezután a *Notitia* „földrajzi határainak” alakulását vizsgáltuk, és kimutattuk, hogy Bél eredetileg írni akart Erdélyről, a „szlavóniai vármegyékről” (Pozsega, Szerém, Valkó, Verőce), sőt az 1716–1718-ban a török háborúban megszerzett Észak-Szerbiáról és Olténiáról is, de ezekről fokozatosan letett.

Majd központi témánk, az *adatgyűjtés és munkatársak* témaköre következett. Elsőként a *kérdőíveket*, mint Bél egyik fontos adatgyűjtési módszerét vizsgáltuk: ezekből kiderül, Bél hogyan és főleg mit kívánt gyűjteni egy-egy vármegyéből – időben ez is változott. Továbbmenve a *munkatársak* kérdésére, nagyon fontos eredménynek tartjuk, hogy sikerült megtalálnunk **Matolai Jánosban** Bél legfontosabb adatgyűjtőjét, aki bejárva az ország középső és keleti részét, legalább 23 vármegyeleírás (és a jászkun kerületek) elkészítésében segített Bélnek; sőt, ezek nagyobb részénél olyan formában segített, hogy a későbbiekben alapként szolgáló *első fogalmazványt* készítette el! Matolai nélkül nincs *Notitia*: ez a meggyőződésünk, ugyanis teljességgel bebizonyosodott előttünk, hogy a nagy országos adatgyűjtés a legnehezebb terepen – az egykori hódoltság, és a messzi Tiszántúl területén – éppen Matolai kitartó munkájával valósult meg. Emellett

rendszerítettük a *többi munkatársat, adatközlőt* is a közreműködés jellege, társadalmi rangjuk vagy hivatásuk, illetve Béllal való kapcsolatuk alapján: ezzel kirajzolódik a Bél mögött lévő „hátszág”, amely Matolai mellett a *Notitia* elkészültéhez elengedhetetlen volt. Ugyanitt vizsgáltuk meg a *térképek készítését a Notitiához*, amit Bél kezdettől fogva szorgalmazott, majd Mikoviny Sámuellel, egykori pozsonyi tanítványával meg is valósított. Itt jegyezzük meg, hogy Bél kiaknázta a tanárságával járó összeköttetéseket, s később bevonta tehetséges diákjait, illetve egyes diákok szüleit a *Notitia* elkészítésébe (témával kapcsolatos publikációnkat l. 4. fejr. *Bibliográfia* nr. 6.). Mikovinyval kapcsolatban azonban kiderítettük azt is, hogy együttműködése Béllal igen tökéletlen volt, egy-két térképtől eltekintve egymástól függetlenül dolgoztak.

Külön fejezetet szenteltünk annak, hogy milyen volt *Bél és a hatalom viszonya*, azaz hogy miképpen történt a vármegyeleírások hatósági revíziója. Megállapítottuk, hogy ez a revízió időben változott, átalakult. Eredetileg a Kancellária ellenőrizte a leírásokat, viszont kikötötte: Bélnak előzetesen hiteles információkat kell kérnie a vármegyétől munkájához. Amikor a pozsonyi tudós látta, hogy főleg a távolabbi vármegyéknél ezt önmaga nem tudja elérni, minden bizonnyal maga kérte, hogy a helyi, vármegyei ellenőrzés is hivatalos mederben, a Helytartótanács közreműködésével történjen. Ez azonban, mint fentebb jeleztük, hiba volt, mert az amúgy is túlterhelt és nehézkes vármegyék egy része évekig „ad acta” tette Bél művét, és csak nagy késéssel, vagy egyáltalán nem küldte vissza a kéziratot, még a Helytartótanács többszöri figyelmeztetésére sem. Ez nyilvánvalóan közrejátszott a *Notitia* kiadásának elhúzóadásában, végül a kinyomtatás megfeneklésében.

Dolgozatunk utolsó fejezetében megvontuk a *Notitia mérlegét*, vagyis áttekintettük, mi maradt ránk a nagy műből, és ami megmaradt, milyen szinten van kidolgozva. Először tehát azt fejtettük ki, hogy a *Notitia* kézirat anyagából mennyi pusztult el, különösen a Dunán való szállításkor 1770-ben, amikor azt Batthyány József kalocsai érsek, az új tulajdnos Pozsonyból Kalocsára vitette. Azt is mérlegeltük, hogy a vármegyei archívumokban lehetnek-e további példányok, másolatok Bél munkájáról. Végül a rendelkezésre álló példányok – és természetesen az egyes leírások keletkezésének vizsgálata – alapján táblázatban vármegyénként jelöltük, melyik kézirat őrizte meg számunkra a legteljesebb, legjobb változatot az egyes leírások szövegéről. Majd osztályoztuk a leírásokat, részben kidolgozottságuk, részben a hivatali ellenőrzések megtörténete alapján. A kidolgozottság tekintetében vegyes kép tárul elénk: még a nyomtatott leírások között is vannak – Bél fogalmi szerint – hiányosak, de a legnagyobb problémát inkább a távolság, illetve az egykori hódoltsági vármegyék okozták Bélnak. A hivatali ellenőrzést tekintve Bél egészen „közeli”, alsó-magyarországi vármegyéknél is „kosarat kapott” a hatóságoktól, például Árva vármegye esetében. Mint láttuk, a hivatali ellenőrzés kérdése is fontos tényező egy-egy leírás történetében.

Úgy véljük tehát, hogy a legfontosabb csomópontjainál tudtuk megragadni a *Notitia* keletkezéstörténetét. Fontosnak tartjuk, hogy sikerült a *Notitia* keletkezését sok szempontból áttekinteni, és felmérni, milyen állapotban hagyta Bél művét az utókorra. A keletkezéstörténet vizsgálatán belül a munkatársak feltérképezését, s különösen Matolai János szerepének a tisztázását tartjuk a legfontosabbnak, amivel a *Notitia* létrejöttének alapfeltétele, az országos adatgyűjtés mikéntje vált érthetővé. Mindezen túl természetesen az egyes leírások elkészültének rekonstruálását, a kéziratok összegyűjtését, a legjobb példányok megállapítását gondoljuk dolgozatunk fő eredményének, mert ezzel lehetővé válik a *Notitia* teljes szövegének kritikai kiadása.

4. Az értekezés témakörében megjelentetett publikációk

1. BÉL Mátyás: Sopron vármegye leírása. – Descriptio Comitatus Semproniensis. I–III. A latin szöveget gond. és ford. DÉRI Balázs (I.), FÖLDVÁRY Miklós (I.), TÓTH Gergely (I–III.). Szerk. KINCSES Katalin Mária. *Sopron város történeti forrásai. C/ sorozat, 2–4. kötet.* Sopron 2001–2006. (Továbbiakban: BÉL 2001–2006)
2. TÓTH Gergely: A kézirati hagyomány. [Sopron vármegye leírásának kéziratai. Tanulmány.] In: BÉL 2001–2006 I. 234–254.
3. TÓTH Gergely: Bél Mátyás leírása Sopronról és Sopron vármegyéről: a mű és forrásai. In: BÉL 2001–2006 III. 239–262.
4. TÓTH Gergely: Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus). – Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur. *Nemzeti Teka.* Budapest 2006.
5. TÓTH Gergely: Bél Mátyás Sáros vármegyéről. A leírás keletkezése és vármegyei fogadtatása. In: *Gesta* 6 (2006) 2. sz. 30–49.
6. TÓTH Gergely: Bél Mátyás pozsonyi tanítványai. A pozsonyi evangélikus líceum anyakönyvének vonatkozó részei Bél és utódai megjegyzéseivel. In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények.* Felelős szerk.: Kerekes Dóra. Budapest 2007. 179–208.